

Аңдатпа. Бұл мақала ағылшын тілін шет тілі (EFL) ретінде меңгеретін білім алушылардың айтылымын түзету әдістеріне арналған жүйелі шолуды ұсынады. Зерттеудің мақсаты – айтылымды түзетудің дәстүрлі және технологияға негізделген тәсілдерін салыстырып, олардың қазақ және орыс тілді білім алушылар үшін тиімділігін бағалау. Зерттеу материалы алдын ала анықталған енгізу және шығару критерийлеріне сәйкес іріктелген, 2016–2024 жылдар аралығында жарияланған он ғылыми мақаладан тұрады. Зерттеуде таңдалған еңбектердің нәтижелерін сапалық тұрғыдан жинақтауға негізделген жүйелі шолу әдіснамасы қолданылды.

Зерттеу нәтижелері фонетиканы тікелей оқыту, IPA-ға негізделген жаттығулар және түзетуші кері байланыс стратегияларын қамтитын айтылымды дәстүрлі оқытудың ана тілінің ықпалын азайтуда және сегменттік айтылым дәлдігін арттыруда тиімді екенін көрсетті. Ал жасанды интеллектке (AI) және автоматты сөйлеуді тану (ASR) технологияларына негізделген тәсілдер білім алушылардың дербестігін арттырып, кең көлемде жаттығу жасау мүмкіндігін қамтамасыз еткенімен, күрделі фонологиялық қателерді өздігінен түзетуде белгілі бір шектеулерге ие екені анықталды. Осыған байланысты зерттеу дәстүрлі айтылымды оқытуды технологияға негізделген практикамен ұштастыратын гибриді оқыту моделінің тиімділігін негіздейді. Алынған нәтижелер ғылыми әрі практикалық маңызға ие болып, EFL сыныптарындағы айтылымды оқытуды жетілдіруге, сондай-ақ болашақ эмпирикалық зерттеулерге бағыт-бағдар беруге мүмкіндік береді.

Тірек сөздер: айтылымды түзету; EFL үйренушілер; дәстүрлі әдістер; AI-ге негізделген оқыту; гибриді оқыту моделі.

Автор туралы мәлімет

Ермұрат Дана Ермұратқызы – Zerdeli Education ақыл-ой дамыту орталығының шет тілі пәні мұғалімі, Қазақстан Республикасы, Семей, e-mail: danaermuratova@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-7297-0300>

Сведения об авторе

Ермұрат Дана Ермұратқызы – учитель иностранного языка, Zerdeli Education центр умственного развития, Республика Казахстан, Семей, e-mail: danaermuratova@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-7297-0300>

Information about authors

Yermurat Dana – foreign language teacher, Intellectual development center Zerdeli Education, Republic of Kazakhstan, Semey, e-mail: danaermuratova@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-7297-0300>.

Received 02.02.2026

Revised 10.03.2026

Accepted 27.03.2026

FTAMP: 17.01.45

Б.А. Ердембеков, А.Қ. Қанағатова*

Шәкәрім университеті,

071412, Қазақстан Республикасы, Семей қ., Глинка к-сі, 20 А

*ORCID:0009-0009-2540-6924

*e-mail: ayazhan.kanagatova@mail.ru

ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРЕТІН МЕКТЕПТЕ БИЛЕР МҰРАСЫН ӘДЕБИ-ТАНЫМДЫҚ ТҰРҒЫДА ОҚЫТУ

Аңдатпа. Мақалада қазақ халқының рухани-мәдени болмысындағы билер институтының маңызы мен шешендік өнердің тәрбиелік, танымдық қызметі қарастырылады. Жалпы білім беретін мектепте билер мұрасын әдеби-танымдық бағытта оқытудың тиімді жолдары мен әдіс-тәсілдері сипатталады. Мақаланың негізгі мақсаты - билер мұрасын әдеби-танымдық тұрғыдан оқытудың тиімді әдістерін анықтап, оны ұлттық сана мен тілдік мәдениетті қалыптастыру құралы ретінде қолдану. Зерттеу барысында шешендік сөздердің құрылымы, стильдік ерекшеліктері, түрлері мен мазмұнына талдау жасалып, білім беру үдерісіне интеграциялау жолдары ұсынылды. Сондай-ақ оларды оқу үдерісіне кіріктіру мүмкіндіктері талданды. Ұлттық сана, тарихи таным, тілдік мәдениет қалыптастыруда би-шешендердің мұрасы маңызды рухани-танымдық құрал ретінде танылды. Мақалада билердің даналық сөздері мен шешендік дәстүрі оқушылардың ұлттық сана-сезімін, тарихи танымын, тілдік мәдениетін және сын тұрғысынан ойлау қабілетін дамытудағы маңызды рухани құрал ретінде таныстырылады. Билер мұрасын оқытудың мазмұндық-коммуникативтік, контекстуалды-тарихи және интерактивті-шығармашылық бағыттары нақты мысалдар арқылы дәйектеледі. Қорытындысында билердің шешендік сөздері

мен әділ билігі халықтың рухани әлемі мен құқықтық және эстетикалық мәдениеттің көрінісі ретінде бағаланып, оны қазіргі мектеп оқушыларына ұлттық сана мен тілдік мәдениетті қалыптастырудың тиімді тетігі кені анықталады.

Тірек сөздер: Билер мұрасы, шешендік өнер, әдеби-танымдық бағыт, ұлттық құндылықтар, тіл мәдениеті, оқыту әдістемесі, мәтіндік талдау, құндылыққа негізделген білім.

Кіріспе

Қазақ халқының дәстүрлі дүниетанымында билер институты қоғамдық өмірді реттеуші маңызды әлеуметтік тетік қызметін атқарған. Ел бірлігін сақтау, даулы мәселелерді әділ шешу ісінде тарихи тұлғалардың шешендік мұрасы мен парасатты пайымдары айрықша мәнге ие. Олардың өнегелі ойлары мен тапқыр сөздері ұлттың адамгершілік құндылықтарын қалыптастыруға ықпал етіп, азаматтық жауапкершілік пен әділдік қағидаларын орнықтырды.

Қазақ қоғамында шешендік өнер жоғары бағаланып, сөз қадірін білетін тұлғалар ерекше құрметке ие болған. Арнайы білім беретін мектептер болмағанымен, би және шешен мәртебесіне жету белгілі әлеуметтік әрі моральдық талаптармен айқындалды. Би болу - ресми сайлау арқылы емес, ел ішіндегі беделге, ақсақалдардың келісіміне және халықтың мойындауына негізделді. Бұл дәрежеге салт-дәстүрді жетік меңгерген, ру-тайпа шежіресін білетін, ойы орнықты, сөзі нық, ата-тегі айқын әрі қоғам алдында сенімге ие адамдар ғана көтерілген. Сонымен бірге би қызметі жас мөлшерімен шектелмей, тұлғаның парасаты мен өмірлік тәжірибесіне байланысты айқындалған.

Жалпы білім беретін мектептерде билер мұрасын әдеби-танымдық тұрғыдан оқыту-оқушылардың тіл байлығын дамытуға, тарихи сана қалыптастыруға және ұлттық құндылықтарды сіңіруге септігін тигізеді. Билердің өнегелі сөзі мен әділ төрелігі - халықтың құқытық, әдеби, моральдық мәдениетінің өзегі. Сондықтан қазіргі білім беру жүйесінде, әсіресе жалпы білім беретін мектептерде билер мұрасын оқушыларға әдеби-танымдық тұрғыда таныту – ұрпақ бойына ұлттық сана мен құндылықтарды сіңірудің тиімді жолы. Мақалада жалпы білім беретін мектепте билер мұрасын әдеби-танымдық бағытта оқытудың маңызы, әдіс-тәсілдері мен оқу үдерісіндегі ерекшеліктер қарастырылады. Тақырыптың өзектілігі - қазіргі қоғамда ұлттық құндылықтарға негізделген білім беру мен жас ұрпақтың рухани дамуын қамтамасыз ету қажеттілігімен айқындалады. Бүгінгі білім беру кеңістігінде оқушылардың тарихи танымын, ұлттық мәдениетке қызығушылығын және сөз өнерін бағалау қабілетін арттыру - маңызды педагогикалық міндеттердің бірі. Осы тұрғыдан алғанда, зерттеудің мақсаты - билер мұрасын мектеп оқушыларына әдеби-танымдық тұрғыда оқыту ұлттық руханият пен тіл мәдениетін сақтаудың, тұлғаның адамгершілік және танымдық дамуын жетілдірудің тиімді тетігі ретінде қарастыру болып табылады. Мұндай бағыт оқушылардың ұлттық дүниетанымын кеңейтіп қана қоймай, олардың тарихи жады мен сөз өнеріне құрметін арттыруға мүмкіндік береді.

Материалдар мен әдістер

Бұл зерттеу қазақ халқының рухани-мәдени болмысындағы билер институтының мәнін, шешендік өнердің тәрбиелік және танымдық қызметін айқындауға бағытталды. Негізгі мақсат – билердің даналық сөздері мен шешендік дәстүрін қазіргі білім беру үдерісінде әдеби-танымдық тұрғыдан тиімді оқыту жолдарын анықтау және оны ұлттық сана мен тілдік мәдениетті қалыптастыру құралы ретінде қарастыру. Зерттеу материалдарына Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би және өзге де тарихи тұлғалардың шешендік сөздері, билік айтқан толғаулары мен халық жадына сақталған ауызша нұсқалар алынды. Сонымен бірге қазақ әдебиеті мен шешендік өнерге арналған оқулықтар, оқу бағдарламалары мен әдістемелік құралдар, фольклортану және тіл біліміндегі зерттеулер пайдаланылады. Билердің шешендік мұрасын талдау барысында Аристотельдің «Rhetoric», Цицеронның «De Oratore», Перельман мен Ольбрехтс-Титека жазған «The New Rhetoric: A Treatise on Argumentation», сондай-ақ Дж.Херрик пен К.Берк еңбектеріндегі риторика теориясының ұстанымдары ғылыми негіз ретінде қолданылды. Бұл еңбектер қазақ шешендік дәстүрін әлемдік шешендік теориялармен салыстыруға мүмкіндік берді.

Зерттеу әдіснамасы сапалық гуманитарлық талдау принциптеріне сүйенеді. Негізгі қолданылған әдістер - мәтіндік талдау, салыстырмалы талдау, тарихи-контекстуалды, дискурстық және педагогикалық модельдеу. Мәтіндік талдау әдісі арқылы билердің шешендік сөздерінің құрылымы, тілдік өрнегі мен стильдік ерекшеліктері зерделенеді. Салыстырмалы талдау билердің шешендік дәстүрін ежелгі және заманауи риторикалық мектептермен салыстыру арқылы олардың жалпыадамзаттық құндылықтармен үндестігін ашуға бағытталады. Тарихи-контекстуалды әдіс билердің шешендік мұрасын сол дәуірдің әлеуметтік, саяси және мәдени жағдайымен сабақтастыра қарастыруға мүмкіндік берді. Дискурстық талдау шешендік сөздердің мазмұндық, тәрбиелік және коммуникативтік қызметін ашуға бағытталды, яғни би сөзі мен тыңдаушы арасындағы өзара ықпалдастық тетіктері қарастырылады.

Зерттеу барысында педагогикалық модельдеу және интеграциялық әдістер арқылы билер мұрасын мектеп бағдарламасында оқытудың тиімді жолдары айқындалды. Бұл бағытта шешендік сөздерді әдебиет, тарих, адам және қоғам пәндерімен кіріктіре оқытудың әдістемелік үлгілері ұсынылды. Осы әдістер жиынтығы билер мұрасын әдеби-танымдық тұрғыдан оқытудың ғылыми негізін қалыптастырып, ұлттық дүниетаным мен рухани сабақтастықты жаңғыртудың тиімді педагогикалық жолдарын айқындауға мүмкіндік берді.

Нәтижелер мен талқылау

Қазақтың дәстүрлі сөз өнерінде би-шешендер институты ұрпақтың тілдік мәдениетін қалыптастыруда ұзақ уақыт бойы маңызды рөл атқарды. Шешендік сөздер халықтың жинақталған тәжірибесі мен рухани танымынан өрбіген құнды мәдени мұра болып саналады. Бұл мәтіндерде ел өмірінің тарихи белестері, қоғамдық сананың дамуы, сондай-ақ халықтың үміт-мұраты мен дүниетанымдық көзқарасы көрініс табады. Қандай кезеңде болмасын, халық болашаққа деген сенімін жоғалтпай, алға қойған мақсаттарына жетуге талпынған. Қоршаған ортадағы және өмірдегі алуан түрлі құбылыстарды астарлы түрде бейнелеп, салыстыру арқылы айтылған шешендік ойлар адамдарды жеңіске жетуге жігерлендіріп, табысқа ұмтылдырды. Сонымен бірге мұндай сөздер қуанышты сәттерде рухани демеу болып, ауыр кезеңдерде жұбаныш қызметін атқарды.

Ежелгі дәуір ойшылы Аристотель өзінің «*Rhetoric*» еңбегінде шешендік өнерді логикалық дәлелдеу мен эмоциялық әсер ету үйлесіміне негізделген шығармашылық процесс деп түсіндіреді. Ол риториканың үш басты элементін - *эмос*, *пафос*, *логос* ұғымдарын айқындап, шешеннің сенімділігі мен моральдық беделі тыңдаушыға ықпал етудің негізгі тетігі екенін көрсеткен. Бұл қағидалар қазақ билерінің сөз өнерінде де көрініс тапқан: би-шешендер дәлелдің логикасына (логос), адамгершілік ұстанымға (эмос) және тыңдаушы сезіміне әсер етуге (пафос) сүйенген.

Рим шешендік мектебінің өкілі Марк Туллий Цицерон өзінің «*De Oratore*» трактатында шешеннің басты міндеті тек сендіру емес, тыңдаушының ойы мен сезімін тәрбиелеу екенін атап өтеді. Ол шешендік өнерді адамзат мәдениетінің моральдық негіздерімен ұштастырып, сөздің тәрбиелік және қоғамдық қызметін ерекше бағалаған. Бұл көзқарас қазақ билерінің шешендік дәстүрімен үндес: билер сөзі тек дау шешу құралы емес, сонымен бірге адамгершілік пен әділдік қағидаларын дәріптейтін тәлімдік жүйе болған.

Заманауи риторика теориясында Перельман мен Ольбрехтс-Титека дәлелдің логикалық құрылымын ғана емес, шешеннің этикалық беделін де маңызды деп көрсетеді. Бұл қағида билердің әділ шешім қабылдауы мен айтылған сөзге деген жауапкершілік ұстанымымен өзара үндеседі.

Қазақтың дәстүрлі сөз өнері тарихында би-шешендер институты көне заманнан бері үздіксіз дамып, ұлттық руханияттың өзегіне айналды. Майқы биден бастау алып, Аяз би, Мөңке би, Едіге би, Бәйдібек би, Жиренше шешен, Шоған би, Әсет би және басқа да көптеген тарихи тұлғалардың қызметі бұл өнердің кең ауқымда қалыптасқанын көрсетеді. Сонымен қатар Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би сынды ұлы билердің өнегелі жолы қазақ даласындағы шешендік дәстүрді мазмұндық әрі көркемдік тұрғыдан байыта түсті. Осы

тұлғалардың барлығы ұлттық ойлау жүйесінің, әділдік пен парасат ұстанымдарының көрнекті өкілдері ретінде танылды.

Қазақ мәдениетінде «шешен» және «би» ұғымдары кей жағдайда жеке-жеке, ал кейде қатар қолданылып отырған. Мәселен, Жиренше, Сүйінбай, Бөлтірік, Шәңкі, Мүсіреп, Тұяқ сияқты тұлғалар шешендік өнердің өкілдері ретінде танылса, Майқы би, Аяз би, Мөңке би, Әйтеке би, Бала би секілді тарихи тұлғалар би ретінде белгілі. Бұл атаулардың қолданылуы олардың қоғамдық қызметі мен атқарған рөліне байланысты айқындалған.

Би-шешендердің мұрасы халықтық тәрбие жүйесінің маңызды құрамдас бөлігі саналады. Отбасы ішіндегі сыйластықтан бастап, ауыл-аймақ, ру-тайпа, тіпті тұтас ел көлеміндегі қарым-қатынастардың адамгершілік қағидаларға негізделуіне олардың өнегелі сөздері зор ықпал етті. Би-шешендер мұрасында ата-анаға құрмет, ағайын арасындағы татулық, үлкен мен кішінің орны, құдандалық қатынастар, көршілік сыйластық, сондай-ақ басқа халықтармен арадағы өзара түсіністік мәселелері кеңінен қамтылған. Бұл сөздер қоғамдық қатынастарды реттеуші рухани құрал қызметін атқарды. Шешендік өнердің басты сипаты - тосын жағдайда дәл әрі ұтқыр жауап таба білу қабілеті. Мұндай сөздер логикалық тұрғыдан жүйелі, мағыналық жағынан терең әрі көркем өрнектелуімен ерекшеленеді. Дәйектілік пен нақтылық шешендік сөздің негізгі талабы болып саналған. Осы қасиеттердің арқасында шешендер күрделі дауларды қысқа да нұсқа сөзбен шешіп, әділ үкім шығара алған.

Мазмұндық тұрғыдан шешендік сөздер шешендік арнау, шешендік толғау және шешендік дау деп жіктеледі. Белгілі бір адамға немесе оқиғаға арналып айтылған сөздер шешендік арнау қатарына жатады.

Шешендік арнау тек бата түрінде ғана емес, сын айту, көңіл жұбату, сәлем білдіру мақсатында да қолданылған. Шешендік сын халық ауыз әдебиетінде кең тараған. Оның көне үлгілері Асанқайғы есімімен байланысты жер-суға берілген бағалардан байқалады. Сол себепті, Есіл өзені мен Түндік өзеніне қатысты айтылған тұжырымдар табиғатқа сын көзбен қараудың көрінісі ретінде бағаланады [3].

Бата-тілек мазмұнындағы шешендік арнаулар да тәрбиелік мәнге ие. Он жеті жасар Жанқұттының тапқырлығын жоғары бағалаған Шабанбай бидің батасы соның айғағы:

Аллаға жағам десең азанды бол,
Ағайынға жағам десең қазанды бол.
Халқыңа жағам десең әділ бол.

Мұндай арнаулар адамды сабырлыққа, ізгілікке, әділдікке үндеп, рухани демеу қызметін атқарған. Сонымен қатар шешендік арнаулар арқылы адамдар арасындағы көңіл күй, әлеуметтік қатынас айқын аңғарылады.

Шешендік толғауларда халықтың өмірге деген көзқарасы, дүниетанымы, болашақ ұрпаққа қалдырған өсиеті мен аманаты көрініс табады. Бұл сала шешендік нақыл, мақал, мысал, жұмбақ және жауап түрлеріне бөлінеді. Шешендік нақылдар - ата-бабадан жеткен тәлімдік мұра. Мысалы, Төле бидің:

«Досыңа өтірік айтпа,
Сенімің кетер.

Дұшпаныңа шыныңды айтпа,

Түбіңе жетер» – деген сөзі адамгершілік пен сақтықты насихаттайтын терең ойға құрылған. Мұндай нақылдар жанама түрде ақыл-кеңес беріп, адамның мінез-құлқын тәрбиелеуге бағытталған. Шешендік жұмбақтар мен жауаптар көбіне адамның ой ұшқырлығын, тапқырлығын байқау мақсатында қолданылған. Шешендік дау қоғамдық өмірдегі күрделі мәселелерді шешудің құралы болды. Оның қатарына жер, жесір, құн, мал және ар даулары жатады. Қазақ қоғамында мұндай даулар мүлікке, ар-намысқа, әлеуметтік теңдікке қатысты туындап отырған. Осындай күрделі жағдайларда ел ішінде зор беделге ие би-шешендер әділ шешім шығарып, қоғамдағы тұрақтылық пен бірлікті сақтауға күш салды [4].

Құрылымдық ерекшелігіне қарай шешендік сөздер термелі және пернелі болып екіге бөлінеді. Өлең ырғағына жақын, ұйқас пен ішкі үндестікке негізделген түрі термелі сөз деп аталады. Ал қара сөзбен айтылатын шешендік үлгілер пернелі сөздер қатарына жатады.

Мұндай сөздер шындыққа негізделіп, логикалық дәлелмен өрілуі тиіс. Жүйелі ой мен көркем тілге құрылған шешендік сөз тыңдаушыны иландырып, дау үстінде басымдыққа жеткізген.

Қазіргі таңда билер мұрасы жалпы білім беретін мектептерде «Қазақ әдебиеті» пәнінің үлгілік бағдарламасы аясында 9-сыныпта оқытылады. Бағдарламада Майқы би, Мөңке би, Әнет баба, Төле би, Әйтеке би, Қазыбек би, Сырым Датұлы секілді тарихи тұлғалардың шешендік сөздері қамтылып, оқушыларға ұлттық шешендік дәстүрдің мазмұны мен маңызы таныстырылады.

9-сыныптардағы қазақ әдебиеті пәніне интеграциялық түрде енгізіліп, оқушылардың ұлттық сана мен көркем мәтінге қызығушылығын қалыптастыруға бағытталады. «Қазақ әдебиеті» пәнінің Үлгілік бағдарламасында шешендік өнерді оқыту дағдылары мен оқу мақсаттары көрсетілген. Оқу мақсатына назар аударсақ, білім алушының әдеби-танымдық білімін толықтыруды, ұлттық құндылықтарды бойына сіңіруі мен шығарманы талдау дағдыларын қалыптастыруды көздегенін байқаймыз.

Билердің сөз өнері мен шешендік дәстүрі - қазақ ауыз әдебиетінің биік үлгілерінің бірі. Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би сынды тұлғалардың шешендік сөздері халықтың тарихи жадын сақтауға, ұлттық болмысын ұлықтауға қызмет еткен. Олардың айтқан нақыл сөздері, әділ үкімдері мен ел бірлігін сақтау жолындағы өнегелі істері - көркем әдебиет пен тарихты тоғыстыратын бай мұра. Осы тұрғыдан алғанда, билер мұрасын оқыту барысында әдеби талдау мен танымдық бағытты үйлестіре отырып, оқушыға мәтінді тек әдеби туынды ретінде ғана емес, тарихи-мәдени жәдігер ретінде ұсыну қажет. Мұндай тәсіл оқушылардың мәтінмен жұмыс істеу дағдыларын дамытып қана қоймай, олардың ұлттық таным көкжиегін кеңейтеді.

Жалпы білім беретін мектептерде билер мұрасын әдеби-танымдық негізде оқытудың басты мақсаттары мыналар:

- оқушыларға қазақтың тарихи-мәдени болмысын таныту;
- шешендік сөздің құрылымдық, стилистикалық ерекшеліктерін меңгерту;
- ұлттық сөз өнерін бағалау қабілетін қалыптастыру;
- оқушының сын тұрғысынан ойлау және талдау дағдыларын дамыту;
- патриоттық тәрбие беру және ұлттық рухты нығайту.

Билер мұрасын әдеби-танымдық бағытта оқытуда бірнеше әдіс-тәсілді тиімді қолдануға болады:

1-кесте. Билер мұрасын әдеби-танымдық бағытта оқытудың тиімді әдіс-тәсілдері

Мәтіндік талдау	шешендік сөздердің құрылымына, тілдік ерекшеліктеріне, метафора, эпитет, теңеу сияқты көркемдік құралдарға назар аударту арқылы әдеби сауаттылықты арттыру.
Салыстырмалы талдау	әртүрлі билердің ұқсас жағдайларға берген төреліктерін салыстыра отырып, тарихи-көркемдік танымды қалыптастыру.
Тарихи контексті ескеру	билер сөзінің айтылған кезеңін, саяси-әлеуметтік жағдайын түсіндіру арқылы оқушылардың танымдық көкжиегін кеңейту.
Рөлдік ойындар	билер кеңесін сахналау, оқушыларға би, дауласушы, куә рөлін беріп, шығармашылықпен жұмыс жасауға жол ашу.
Жоба жұмыстары	оқушылардан белгілі бір бидің өмірі мен мұрасын зерттеп, баяндама, презентация дайындауын талап ету.
Дискуссия және пікірталас	белгілі бір шешімге байланысты оқушылар арасында пікір алмасу ұйымдастыру арқылы олардың ойлау мен сөйлеу мәдениетін дамыту.
Білім беру мазмұнына кіріктіру бағытында	қазақ әдебиеті, қазақстан тарихы және адам, қоғам, құқық пәндерінде билер мұрасын кіріктіре оқыту арқылы пәнаралық байланысты тиімді жүзеге асыруға болады. Мысалы, әдебиет сабағында Төле бидің шешендігін талдасақ, тарих сабағында оның хандық кезеңдегі рөлін зерттеуге болады.

Билердің әдеби-танымдық мұрасын мектеп оқушыларына сапалы түрде жеткізу - болашақ ұрпақтың ұлттық дүниетанымын қалыптастыруға бағытталған маңызды іс. Бұл үрдіс тек тілдік дағдыны емес, сонымен бірге мәдени, тарихи, құқықтық сананы

қалыптастыруға негіз болады. Сондықтан да жалпы білім беретін мектептерде билер мұрасын әдеби-танымдық тұрғыда оқытудың жүйелі әдістемесі әзірленіп, оқулықтар мен оқу құралдарында кеңінен қамтылуы – білім беру сапасын арттырудың маңызды бір тетігі.

2-кесте. Әдіс-тәсілдердің қолданылу мақсаты мен мысалдары

Әдіс	Мақсаты	Мысалы
Мәтіндік талдау	Әдеби тіл мен стильді ұғындыру	«Қазыбек бидің толғауы» мәтінін құрылымдық тұрғыдан талдау
Салыстырмалы талдау	Билер шешімінің мазмұн ерекшелігін көрсету	Төле би мен Әйтеке бидің билік айту үлгілерін салыстыру
Рөлдік ойын	Шешендікке баулу	«Билер алқасы» форматындағы сахналанған сабақ
Жоба жұмысы	Ізденіс дағдысын дамыту	«Қазақ билерінің құқықтық көзқарастары» тақырыбында зерттеу жұмысы
Дискуссия	Сын тұрғысынан ойлауға үйрету	«Шешендік сөздердің бүгінгі қоғамдағы маңызы» тақырыбында пікірталас

Қазақ халқының тарихи-мәдени болмысында билер институты ерекше орын алады. Билердің шешендік сөздері, әділ төрелігі мен ұлт мүддесіне адалдығы-халықтың рухани мұрасы ретінде ғасырлар бойы сақталып келеді. Осы мұраны бүгінгі білім беру жүйесінде, әсіресе жалпы білім беретін мектептерде әдеби-танымдық бағытта оқыту-оқушылардың ұлттық сана-сезімін қалыптастыруға, тарихи танымын тереңдетуге, тілдік мәдениетін дамытуға септігін тигізеді.

Билер сөзі - көркемдік деңгейі жоғары, тарихи-философиялық мазмұнға ие мұра. Олардың шешендік сөздері әдеби тіл нормаларымен шебер өрілген, мазмұны терең, тәрбиелік мәні зор. Сонымен қатар, билер мұрасы танымдық тұрғыдан да құнды: қазақ қоғамының құқықтық, әлеуметтік құрылымы мен моральдық қағидалары осы мұра арқылы көрініс табады.

Билердің мұрасын оқыту тек тарихи немесе тілдік материал ретінде ғана емес, тұтас әдеби-мәдени феномен ретінде қарастырылуы қажет. Бұл бағытта оқушылардың әдеби талдау қабілетін, сын тұрғысынан ойлауын және дүниетанымын қатар дамыту көзделеді.

Билер мұрасын оқытудағы әдістемелік тәсілдерді үш негізгі бағыт бойынша топтастыруға болады:

3-кесте. Билер мұрасын оқытудағы әдістемелік тәсілдер

1	2	3
Мазмұндық-коммуникативтік тәсіл	Бұл тәсіл бойынша оқушылар билердің мәтіндерін оқып, талдау барысында шешендік өнердің тілдік құралдарына, көркемдік ерекшеліктеріне назар аударады. Мысалы, Қазыбек бидің «Біз қазақ деген мал баққан елміз...» деген сөзін талдау арқылы оқушы ұлттық мінезді, елдік идеяны тани алады.	Мәтін құрылымы, синтаксистік ерекшеліктері (қайталау, антитеза, риторикалық сұрақ), эмоционалды-экспрессивтік бояуы, мағына қатпарлары талданады.
Контекстуалды-тарихи әдіс	Бұл әдіс оқушылардың тарихи сана-сезімін қалыптастыруға бағытталған. Мәтінді тарихи контексте қарау арқылы билердің сөзін айтқан әлеуметтік, саяси жағдай ескеріледі. Тарихи құжаттармен, жылнамалармен салыстыра отырып оқыту – мәтін мазмұнын терең түсінуге көмектеседі.	Мәтіннің айтылу уақыты, себеп-салдар байланысы, билердің ел ішіндегі рөлі, қабылданған шешімнің тарихи салдарына баға беріледі.

3-кестенің жалғасы

1	2	3
Интерактивті-шығармашылық әдіс	Бүгінгі білім беру парадигмасы - оқушының жеке таным белсенділігін арттыруға бағытталған. Осы мақсатта рөлдік ойындар, пікірталас, драмалық қойылымдар, эссе жазу, жобалық жұмыс сияқты әдістер тиімді қолданылады.	Төле бидің бір дау шешімін сахналау арқылы оқушының эмоционалды қатысуы, коммуникативтік дағдысы дамиды. Эссе жазу кезінде оқушы өз пікірін білдіруге дағдыланып, мәтінге сыни тұрғыда қарай бастайды.

Жалпы білім беретін мектептерде билер мұрасын әдеби-танымдық тұрғыдан оқыту – жас ұрпақтың рухани, зияткерлік дамуына ықпал ететін пәрменді құрал. Бұл бағыттағы тиімді әдістемелік жүйе оқушыны көркем мәтінді түсінуге ғана емес, ұлттық құндылықты бағалауға, тарихи-мәдени үдерістерді тануға баулиды. Сондықтан мұғалімдерге билер мұрасын пәнаралық байланыс негізінде, интерактивті тәсілдермен үйлестіре отырып оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздерін жүйелі түрде қолдану қажет.

Мектепте билер мұрасын әдеби-танымдық тұрғыдан оқыту барысында оқушы мәтінді оқып қана қоймай, оны саралап, өмірмен байланыстырып, өз көзқарасын білдіруге дағдыланады. Мұнда интерактивті әдістер – «INSERT», «RAFT», «Кейс-стади», «Сократ диалогы», «Fishbone» әдістері жақсы нәтиже береді. Мысалы мектеп бағдарламасында оқытылатын билер мұрасынан бірнеше шығарма алып, оны оқыту әдістерін нақты қарастырсақ.

Өнет бидің «Не арсыз? Не ғайып? Не даусыз?» шығармасында адамдардың өміріндегі теріс мінездер мен құндылықтарды сипаттайды. «Үш арсыз бар: ұйқы, тамақ, күлкі» деген сөздерде өмірдің өткінші екенін, әр жас кезеңінің өзіндік қадір-қасиеті бар екенін көрсетеді. Бұл шығарма оқушыларға өмірдің өткіншілігін және әр жастың қадірін түсінуге көмектеседі. Шығарманы оқыту арқылы оқушылар өмірдің өткіншілігі мен уақыттың құндылығын ұғынады, тек материалдық байлыққа емес, адамгершілік, қанағат секілді рухани құндылықтарға басымдық береді. Бұл шығарманы оқытуда терең мағынасын түсінуге көмектесу үшін «Сократ диалогы» әдісін қолдануға болады. Сократ диалогы әдісі арқылы оқушыларға сұрақ қою мен жауап беру барысында билердің шешендік сөзіндегі логикалық құрылымды талдауға мүмкіндік беріледі. Бұл әдіс оқушылардың өз көзқарастарын білдіруге, терең ойлауға мүмкіндік береді. Олар философиялық тұрғыдан ойланып, өмірлік құндылықтарды терең түсінеді.

Төле бидің «Ердің бақыты – әйел» шығармасында көрінетін шешендік сөзіне мән берсек, қазақ халқының рухани-мәдени дүниетанымының, моральдық қағидаларының, отбасылық құндылықтарының және тұлғалық кемелдіктің нақты көрінісі. Әңгіменің мазмұны бірнеше маңызды тақырыптарды қозғайды: әділеттілік, әйел затының қоғамдағы орны, адамдық қадір-қасиет, шешендік пен мәмілегерлік, ұлттық тәлім-тәрбие дәстүрі. Бұл шешендік сөз - көркем әдебиеттің ғана емес, ұлттық педагогиканың, этиканың, мәдениеттің нағыз үлгісі. Мектеп оқушыларына осы мәтінді оқыту – оларды тек сөздің құдіретін ұғынуға емес, өмірлік ұстанымдарын қалыптастыруға да көмектеседі. Бүгінгі буынға бұл мұра: отбасы мен қоғамдағы рөлді дұрыс ұғынуға, тіл мен ойлау мәдениетін дамытуға, қазақы тәрбиенің мәнін терең түсінуге мүмкіндік береді. Төле бидің осы шешендік сөзін мектепте оқытуда ең тиімді әдіс – интерактивті және тұлғалық бағытталған оқыту әдістерінің үйлесімі. Бұл шығарма тек ақпарат беру үшін емес, оқушының бойында ұлттық рух, адамгершілік құндылықтар мен сыни ойлауды қалыптастыру мақсатында қолданылуы керек. Төле бидің шешендік сөзін оқытуда дискуссия, сахналық қойылым, рөлдік ойын, эссе, рефлексия әдістері - барлығы да құндылыққа негізделген, әдеби-танымдық оқытуға өте тиімді. Олар оқушының тек білімін емес, тұлғалық ұстанымын, өмірлік бағытын, ұлттық болмысын қалыптастыруға көмектеседі.

Сонымен қатар, цифрлық технологиялар да осы процестің ажырамас бөлігі болуы тиіс. Билер туралы қысқа метражды бейнежазбалар, деректі фильмдер, QR-код арқылы алынатын аудиомәтіндер, виртуалды экскурсиялар – сабақтың мазмұнын кеңейтіп, оқушылардың қызығушылығын арттырады. Бұл әдістер оқушылардың танымдық белсенділігін арттырып, олардың сөз өнеріне, ұлттық тарих пен мәдениетке қызығушылығын оятады.

Ұрпаққа өз елінің дәстүрі мен мәдениетін құрметтеуді, ұлттық құндылықтарды бойына сіңіруді үйрету – әр ұстаздың басты парызы. Оқушыларға қазақ халқының даналық тәжірибесі мен рухани мұрасын жеткізу арқылы оларды жан-жақты дамыған, білімді, өз пікірін айқын жеткізе білетін жеке тұлға ретінде тәрбиелеуге болады. Осылайша, келешек ұрпақ өз халқы мен мемлекетіне адал болып, ұлттық құндылықтарды өмірлік бағдар ретінде қабылдайды.

Қорытынды

Белгілі тұлғалардың атынан айтылған шешендік және даналық ойлар бір-біріне астасып келетіндіктен, оларды ауыз әдебиеті мен жазба әдебиетке тән ортақ жанр ретінде қарастыруға болады. Қазақ халқының рухани мәдениетіндегі билер институты – ұлттық дүниетаным мен құқықтық сананың, сөз мәдениеті мен шешендік өнердің тоғысқан биігі. Бұл тақырып тек тарихи немесе филологиялық аспектілерде ғана емес, сонымен қатар рухани-мәдени және тәрбиелік қырынан қарастырылуда. Билердің шешендік дәстүрі – ұлт болмысының, ойлау мәдениетінің және этикалық құндылықтың көрінісі. Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би сияқты тұлғалардың сөздері мен билік шешімдері халықтың құқықтық жүйесін, адамгершілік ұстанымдарын және дүниетанымдық бағдарларын айқындаған. Олардың мұрасы тек тарихи дерек емес, қазіргі білім беру жүйесінде ұлттық сана мен тілдік мәдениетті қалыптастырудың пәрменді құралы болып табылады. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, билер мұрасын әдеби-танымдық бағытта оқыту оқушылардың тарихи танымын, рухани мәдениетін және сөз құдыретін бағалау қабілетін дамытуға ықпал етеді. Бұл тұрғыда мәтіндік, салыстырмалы және тарихи-контекстуалды талдау әдістері шешендік сөздердің мазмұнын терең түсінуге және оны оқу үдерісінде тиімді қолдануға мүмкіндік береді.

Қорыта айтсақ, шешендік сөздер – дарын иелерінің ауыз әдебиеті арқылы туындатқан көркем ой мен тілдің жемісі. Олар халық өмірінде маңызды рөл атқарып, би-шешендердің тапқыр әрі мәнді сөздері қиын істерді шешуге көмектескен. Қазіргі таңда да шешендік сөздердің әдеби және эстетикалық маңызы жоғары бағаланады. Оны оқу процесінде жүйелі қолдану ұлттық білім беру мазмұнын байытып қана қоймай, жас ұрпақтың мәдени және азаматтық сана-сезімін арттыруға мүмкіндік береді. Алдағы уақытта билер мұрасын оқытудың әдістемелік жүйесін жетілдіру мен оның құндылықтық әлеуетін зерттеу педагогикалық ғылымның маңызды бағыттарының бірі болмақ.

Әдебиеттер

1. Смағұлова Г., Күркебаев К., Жұмағұлова Ә. *Шешендік сөздердің дискурсы*. – Алматы: Арыс, 2008. – 212 б.
2. Негізгі орта білім беру деңгейінің 5-9 сыныптарына арналған «Қазақ әдебиеті» пәнінен жаңартылған мазмұндағы үлгілік оқу бағдарламасы (оқыту қазақ тілінде). - Астана: ҚР Оқу-ағарту министрлігі, 2021. – 64 б.
3. Медеубекұлы С. Шешендік сөз: оқу құралы. - Алматы: Қазақ университеті, 2023. – 152 б.
4. Дәдебаев Ж. Шешендік өнер теориясының негіздері: монография.-Алматы: Қазақ университеті, 2023. – 286 б.
5. Ғабитов Т.Х. Қазақ мәдениетінің тарихы: оқу құралы.- Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 344 б.
6. Тілешова Р. Қазақ шешендік өнерінің поэтикасы. - Алматы: Қазақ университеті, 2019. - 228 б.
7. Нұрдәулетов Ә. Қазақ шешендік дәстүрінің тарихи бастаулары. – Алматы: Ғылым, 2015. – 240 б.
8. Aristotle. *Rhetoric*. - Cambridge: Harvard University Press, 2007. – 320 p.
9. Cicero M. T. *De Oratore*. - Oxford: Oxford University Press, 2001. – 289 p.

10. Herrick J. A. The History and Theory of Rhetoric: An Introduction. – Boston: Allyn & Bacon, 2001. – 320 p.

References

1. Smagulova G., Kurkebaev K., Zhumagulova A. Sheshendik sozderdin diskursy. – Almaty: Arys, 2008. – 212 b. (in Kazakh)
2. Negizgi orta bilim beru degeine arналған «Kazakh adebieti» paninen zhanartyлған mazmundagy ulgilik oku bagdarlamasy (okytu kazakh tilinde). – Astana: QR Oku-agartu ministrлиги, 2021. – 64 b. (in Kazakh)
3. Medeubekuly S. Sheshendik soz: oku kuraly. – Almaty: Kazakh universiteti, 2023. – 152 b. (in Kazakh)
4. Dadebaev Zh. Sheshendik oner teoriyasynyn negizderi: monografiya. – Almaty: Kazakh universiteti, 2023. – 286 b. (in Kazakh)
5. Gabitov T.Kh. Kazakh madenietinin tarihy: oku kuraly. – Almaty: Kazakh universiteti, 2016. – 344 b. (in Kazakh)
6. Tileshova R. Kazakh sheshendik onerinyн poetikasy. – Almaty: Kazakh universiteti, 2019. – 228 b. (in Kazakh)
7. Nurdauletov A. Kazakh sheshendik dasturinin tarihi bastaуlary. – Almaty: Gylym, 2015. – 240 b. (in Kazakh)
8. Aristotle. Rhetoric. - Cambridge: Harvard University Press, 2007. – 320 p. (in English)
9. Cicero M. T. De Oratore. – Oxford: Oxford University Press, 2001. – 289 p. (in English)
10. Herrick J. A. The History and Theory of Rhetoric: An Introduction. – Boston: Allyn & Bacon, 2001. - 320 p. (in English)

Б.А. Ердәмбеков, А.Қ. Қанағатова*

Шәкәрім университет,

071412, Республика Казахстан, город Семей, улица Глинки, 20 А

*ORCID:0009-0009-2540-6924

*e-mail: ayazhan.kanagatova@mail.ru

МЕТОДЫ ЛИТЕРАТУРНО-ПОЗНАВАТЕЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ НАСЛЕДИЮ БИЕВ В СРЕДНОЙ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ШКОЛЕ

Аннотация. В статье рассматриваются значение института биев в духовно-культурной идентичности казахского народа и воспитательно-познавательная функция искусства красноречия. Описываются эффективные пути и методы литературно-познавательного преподавания наследия биев в общеобразовательной школе. Основная цель статьи - определить эффективные методы литературно-познавательного обучения наследию биев и рассмотреть их как средство формирования национального сознания и языковой культуры. В ходе исследования проводится анализ структуры, стилистических особенностей, видов и содержания речей, а также предлагаются пути их интеграции образовательный процесс. Рассматриваются возможные включения этих материалов в учебную деятельность. В формировании национального сознания, исторического мышления и языковой культуры наследие биев признается важным духовно-познавательным ресурсом. В статье подчеркивается, что мудрые изречения и ораторская традиция биев являются значимым средством развития у учащихся национального самосознания, исторического мышления, языковой культуры и критического мышления. Литературно-познавательное обучение наследию биев представлено через содержательно-коммуникативное, контекстуально-историческое и интерактивно-творческое направления, подтвержденные конкретными примерами. В заключение отмечается, что речевое наследие и справедливое судейство биев рассматриваются как отражение духовного мира, правовой и эстетической культуры народа, а их изучение в современной школе является действенным средством формирования национального сознания и языковой культуры.

Ключевые слова: Наследие биев, ораторское искусство, литературно-познавательная направление, национальные ценности, культура речи, методика преподавания, текстовый анализ, ценностно-ориентированное образование.

B.A. Erdembekov, A.K. Kanagatova*

Shakarim University,

071412, Republic of Kazakhstan, Semey, 20 A Glinka Street

*ORCID:0009-0009-2540-6924

*e-mail:ayazhan.kanagatova@mail.ru

DEVEL METHODS OF LITERARY AND COGNITIVE TEACHING OF THE BIYS' HERITAGE IN A SECONDARY SCHOOL

Abstract. The article examines the significance of the biys' institution in the spiritual and cultural identity of the Kazakh people and the educational and cognitive role of the art of oratory. It describes effective ways and methods of teaching the biys' heritage in general education schools from a literary and cognitive perspective. The main purpose of the article is to identify effective methods of literary and cognitive teaching of the biys' legacy and to consider it as a means of developing national consciousness and language culture. The study analyzes the structure, stylistic features, types, and content of oratorical speeches and proposes ways to integrate them into the educational process. The possibilities of incorporating these materials into the learning process are also discussed. In the formation of national consciousness, historical thinking, and linguistic culture, the biys' heritage is recognized as an important spiritual and cognitive resource. The article highlights that the wise sayings and oratorical traditions of the biys serve as significant tools for developing students' national identity, historical awareness, linguistic competence, and critical thinking skills. Literary and cognitive teaching of the biys' legacy is presented through content-communicative, contextual-historical, and interactive-creative approaches, supported by specific examples. In conclusion, the oratorical heritage and just judgments of the biys are regarded as reflections of the people's spiritual world, legal, and aesthetic culture, while their study in modern schools is considered an effective means of fostering national consciousness and language culture.

Key words: Legacy of the biys, art of oratory, literary and cognitive approach, national values, language culture, teaching methodology, textual analysis, value-based education.

Авторлар туралы мәліметтер

Ердембеков Бауыржан Амангельдыевич – филология ғылымдарының докторы, профессор «Шәкәрім университеті» КеАҚ, Қазақстан Республикасы, Семей, e-mail: erdembekov@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0503-4640>.

Қанағатова Аяжан Қайратқызы – Шәкәрім университеті «Қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімдерін даярлау» ББ 2-курс магистранты, Қазақстан Республикасы, Семей, e-mail: ayazhan.kanagatova@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-2540-6924>.

Сведения об авторах

Ердембеков Бауыржан Амангельдыевич – доктор филологических наук, профессор НАО «Шәкәрім университет», Республика Казахстан, Семей, e-mail: erdembekov@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0503-4640>.

Қанағатова Аяжан Қайратовна – магистрант 2 курса НАО «Шәкәрім университет» по образовательной программе «Подготовка учителей казахского языка и литературы», Республика Казахстан, Семей, e-mail: ayazhan.kanagatova@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-2540-6924>.

Information about authors

Bauyrzhan Yerdembekov – Doctor of philological sciences, professor at Shakarim University, Republic of Kazakhstan, Semey, e-mail: erdembekov@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0503-4640>.

Ayazhan Kanagatova – 2nd-year Master's student at Shakarim University, Educational Program «Training of Kazakh Language and Literature Teachers», Republic of Kazakhstan, Semey, e-mail: ayazhan.kanagatova@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-2540-6924>.

Редакцияға енуі 26.01.2026

Өңдеуден кейін түсуі 27.02.2026

Жариялауға қабылданды 28.03.2026